

УКРАЇНЬСЬКА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Шевченко Ольга Тарасівна

С М Е Р Т Н А К А Р А

(КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ТА КРИМІНОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Спеціальність: 12.00.08 -

кримінальне право і кримінологія;

виправно-трудове право

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата юридичних наук

Київ - 1995

00597443 (W)

Дисертація є рукопис.

Робота виконана на кафедрі розслідування злочинів Української академії внутрішніх справ.

Науковий керівник: доктор юридичних наук,
заслужений юрист України
В.О.ГЛУШКОВ

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
І.П. ЛАНОВЕНКО;
кандидат юридичних наук, доцент
С.Я. ЛИХОВА

Провідна організація: Юридичний інститут при Одеському державному університеті ім.І.І.Мечнікова

Захист відбудеться 24 вересня 1995 року на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.56.01 при Українській академії внутрішніх справ (252035, Київ, Солон'янська площа, 1).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Української академії внутрішніх справ (252035, Київ, Солон'янська площа, 1).

Автореферат розісланий 24 вересня 1995 року.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат юридичних наук

В.І.ХЕНУНТІА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Смертна кара завжди залишалась дуже актуальною, складною і суперечливою проблемою незалежно від соціальних умов, що існували в суспільстві, та особистих поглядів тих осіб, що зверталися до її розробки. Положення, що викладені нижче, обґрунтовуючи актуальність проблеми інституту смертної кари як ключової проблеми в процесах гуманізації не тільки пенітенціарної системи, але і суспільства в цілому, визначили вибір теми дисертаційного дослідження:

- Україна була одним із ініціаторів прийняття Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1989 році Другого факультативного протоколу до Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, який направлений на скасування смертної кари. Готовність України йти політичним курсом реального виконання міжнародно-правових зобов'язань у галузі дотримання прав людини обумовлює гостру необхідність удосконалення національного законодавства, в тому числі і в питанні щодо смертної кари:

- більшість досліджень з проблеми смертної кари ґрунтувались на даних розвинутих країн світу, в результаті чого універсальність оцінок в основному приписувалась теорії і практиці, що панують на Заході нечисленні дослідження із проблем смертної кари, проведені в рамках радянської юридичної науки, обмежувались, як правило, питаннями загальної дискусії і недостатньо підкріплювались емпіричним матеріалом. Це обумовлювалось тим, що дані судової практики застосування виняткової міри покарання були секретними і не підлягали науковому аналізу в загальній правовій літературі. В результаті проблема смертної кари, будучи однією із найбільш гострих проблем науки кримінального права, виявилась найменш розробленою:

- факт недостатнього рівня дослідження проблеми смертної кари обумовив поверхове її розуміння. І тільки в нинішній час виникли об'єктивні умови для наукового аналізу інституту смертної

кари на основі суспільних процесів, що реально протікають. З'явилась реальна можливість для проведення комплексного дослідження проблем інституту смертної кари не тільки в кримінально-правовому і кримінологічному аспектах, а і в співвідношенні із історико-міжнародними, соціально-політичними, соціолого-психологічними і моральними аспектами.

Теоретична і практична значущість багатоаспектного дослідження інституту смертної кари обумовила вибір теми і коло питань дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. На основі комплексного багатоаспектного монографічного дослідження проблеми смертної кари довести необхідність не тільки обмеження сфери застосування виняткової міри покарання, а і її повного скасування.

Досягнення цієї мети передбачало:

- проведення історико-соціального дослідження проблеми смертної кари, вклаваччи аналіз системи міжнародно-правових норм, стандартів і гарантій, що утворить правову основу інституту смертної кари; порівняльно-правовий аналіз зарубіжного законодавства і практики застосування вищої міри покарання, загальні тенденції в цьому питанні, що спостерігаються в сучасному світі;

- вивчення громадської думки про застосування смертної кари в Україні. Аналіз явищ і факторів, що впливають на формування суспільної правосвідомості і таких, що обумовлюють позиції відносно смертної кари. Роль суспільної думки при вирішенні державою питання про застосування виняткової міри покарання;

- визначення поняття та юридичного змісту виняткової міри покарання в межах системи покарань. Аналіз практики застосування судами України виняткової міри покарання. Дослідження загальних начал призначення смертної кари. Аналіз кола злочинних діянь, за які ця міра покарання може бути призначена, та кола осіб, до яких вона може бути застосована;

- дослідження негативних наслідків застосування виняткової міри покарання та вивчення питання про можливості скасування смертної кари в Україні в сучасних умовах;

- формулювання висновків і практичних рекомендацій щодо подальшого удосконалення кримінального законодавства України, що регламентує застосування смертної кари, а також пропозицій, які спрямовані на обмеження сфери її застосування.

Методологія та методика дослідження. Методологічну основу дослідження складають діалектичний метод пізнання соціально-правових явищ, а також методи, що властиві науці кримінального права: порівняльно-правовий, логіко-юридичний, історико-правовий, аксіологічний, інституціональний, конкретно-соціологічний, функціональний, вибірковий, моделювання, анкетування, спостереження, інтерв'ювання. Основні висновки і положення роботи базуються на аналізі кримінального, кримінально-процесуального, виправно-трудового законодавства України, інших держав, існуючих проєктів Кримінального кодексу України (проєкт Кабінету Міністрів України і проєкт Комісії Верховної Ради України), а також проєкт КК Російської Федерації, монографічних досліджень вітчизняних і зарубіжних криміналістів. Були використані міжнародно-правові документи в галузі дотримання прав людини, наукові розробки з загальної теорії і окремих галузей права, психології, філософії, соціології, кримінології і етики. У роботі наведені літературні джерела із теми, що досліджується, і критично проаналізовані теоретичні погляди та висловлювання їхніх авторів.

Емпіричну базу дослідження склали: практика судів України (застосування смертної кари у 1971-1994рр.); кримінальні справи і матеріали про помилування осіб, засуджених до виняткової міри покарання (310 справ); матеріали анкетування 1050 респондентів (населення України, в тому числі співробітники органів внутрішніх справ, а також особи, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі).

За обсягом вибірки, її представницькості емпірична інформація, на думку автора, забезпечила одержання достовірних і репрезентативних для України висновків.

Наукова новизна. Дисертаційна робота є першою і поки що єдиним в Україні комплексним дисертаційним дослідженням проблеми

смертної кари як виняткової міри покарання.

На захист виносяться такі положення:

1. Обґрунтування необхідності скасування смертної кари в Україні і введення замість виняткової міри покарання довічного позбавлення волі.

2. У випадку збереження в Кримінальному кодексі України цієї міри покарання - законодавче обмеження сфери її застосування.

3. Законодавче визначення положення, згідно з яким відповідальність за військові злочини, вчинені у воєнний час чи в бойовій обстановці, повинні визначатися законодавством воєнного часу, виключивши з Кримінального Кодексу України такі статті.

4. Виключення із Кримінального кодексу України ст.ст.58, 59, 190(1), п."в" ст.234 КК, а всі випадки посягання на життя вказаних в цих статтях осіб кваліфікувати за п."в" ст.93 КК (в пропонуваній нами редакції).

5. Надання всім засудженим до смертної кари права подання касаційної скарги на вирок суду, для чого виключити із практики Верховного Суду України можливість розгляду такої категорії справ як суду першої інстанції. Одночасно надати засудженим право особисто брати участь у засіданні касаційної інстанції та здійснювати свій захист. Прийняти положення про обов'язкову перевірку вироку на смертну кару. Розширити підсудність районних народних судів з передачею їм права розгляду справ, за якими винні можуть бути засуджені до смертної кари.

6. Пропозиції щодо доповнення діючого кримінально-процесуального законодавства України положенням про обов'язковість проведення судово-медичної експертизи для встановлення вагітності притягнутої до відповідальності жінки за вчинення злочину, за який можливе призначення смертної кари.

7. Введення в судову систему України інституту суду присяжних та суду в розширеному складі і надання права їх вибору самим особам, до яких може бути застосована смертна кара.

8. Доцільність розробки і прийняття Закону України про помилування, як юридичної бази інституту помилування, в якому перед-

бачити обов'язкову участь в Комісії з помилування при Президенті України поряд з посадовими особами державного апарату представників громадянськості (релігійних діячів, представників культури, науки, преси).

9. Створення багаторівневої системи статистичного обліку практики застосування смертної кари в Україні. Щорічне публікування інформації про застосування смертної кари, включаючи число осіб, засуджених до виняткової міри покарання, число осіб, що перебувають в ув'язненні і чекають виконання смертної кари, число фактично виконаних вироків (страт), число скасованих або таких, що пом'якшують за скаргами вироків на смертну кару, і число випадків, коли приймалося рішення про помилування.

Теоретичне і практичне значення результатів проведеної автором роботи полягає:

- у науково-дослідній сфері: матеріали дисертації можуть бути використані для подальших досліджень теоретичних та практичних проблем інституту смертної кари в цілому, для розширення знань про деякі аспекти зокрема;

- у нормотворчій діяльності: висновки дисертації можуть бути використані при підготовці пропозицій по внесенню змін до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України і розробці якісно нових законодавчих актів, які б більш повно враховували міжнародні стандарти в галузі дотримання прав людини, зокрема розробці Закону України про помилування;

- у правозастосовчій діяльності: вироблені пропозиції, що спрямовані на забезпечення правових і процедурних гарантій для осіб, засуджених до смертної кари;

- у навчальному процесі: окремі положення та висновки дисертації можуть бути використані при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників, у науково-дослідній роботі, можуть служити матеріалом для підвищення рівня правових знань працівників правоохоронних органів.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації були відображені в трьох наукових

публікаціях та узагальненнях, що представлені у відділі з питань понилювання при Аміністрації Президента України, у Верховний Суд України (1994р.). Результати роботи викладались у ході проведення двох науково-практичних конференцій, засідань кафедри розслідування злочинів Української академії внутрішніх справ, лекційних матеріалах для працівників правозахисних органів. Вони використовувуться в навчальному процесі Української академії внутрішніх справ, а також у науково-дослідній роботі слухачів і курсантів.

Структура дослідження. Робота складається із вступу, трьох глав, заключної частини, списку використаної для дослідження літератури, додатку (таблиці, примітки та посилання).

З М І С Т Р О Б О Т И

У вступі міститься обґрунтування вибору теми дослідження, визначаються мета і завдання, методологічні основи дослідження, характеризуються достовірність та наукова новизна отриманих результатів, формулюються основні положення, що виносяться на захист, розкривається науково-практична значимість висновків та пропозицій, викладаються дані з апробації його результатів.

У першій главі "Соціально-правові питання інституту смертної кари" досліджуються історико-соціальний та міжнародно-правовий аспекти інституту смертної кари, а також вивчаються громадські позиції відносно застосування виняткової міри покарання. Застосування логічного методу у рамках тривалого історичного періоду і використання широкої джерельної та історіографічної бази дозволило автору, визначивши головні тенденції і закономірності історичного процесу, сформулювати наступні висновки. Смертна кара - інститут загальнолюдський, а не запозичений одним народом у іншого. Прообразом смертної кари була кривава помста. Вона і смертна кара знаходяться у тісному генетичному зв'язку: ці інститути є відплатам за діяння. Перехід від кривавої помсти до смертної кари здійснювався шляхом встановлення інституту грошової пені. В XI-XVст., в міру розвитку держави і права, відбулось юридичне закріплення смертної кари. Превалювання в XVI-XVIIст. в правовій

політиці держави цілей відплати і страхання розширило сферу її законодавчого закріплення і збільшило об'єм застосування на практиці. Загальне пом'якшення моралі, розвиток науки і гуманітарних вчень, негативний досвід практики залякувальних репресій і усвідомлення користі помірних покарань привели в XVIII-XIXст. до поступового обмеження сфери застосування смертної кари.

Зробивши екскурсу в історію застосування цієї міри покарання в Україні в радянський період, дисертант прийшов до висновку, що вона, як правило, не відповідає своєму законодавчому визначенню як виняткової міри покарання, так як постійно (всі здійснені державою відміни - з 4 січня 1918р. по 28 листопада 1918р.; з 26 травня 1947р. по 12 травня 1950р. - були актами короткочасними і такими, що переслідували суто політичні цілі) застосовувалися до значної категорії осіб і за велике коло злочинних діянь. За період 1971-1991рр. в Україні смертна кара призначалася 2394 засудженим, з них за ст.93 КК - 2228, за вчинення особливо небезпечних злочинів проти держави - 60, за ст.69 - 31. Значне законодавче звуження можливості призначення смертної кари (сфера її застосування стала в основному обмежуватися вчинками, пов'язаними з позбавленням життя людей) було здійснено Україною вже як суверенною незалежною державою.

Проведене нами дослідження дає підстави зробити висновок, що історія розвитку кримінального права свідчить про актуалізацію суспільної думки та відповідної реакції законодавця відносно застосування смертної кари або її скасування на певних історичних етапах. Протягом всього розвитку нашої держави ставлення до проблеми смертної кари змінювалось: періоди скасування або незастосування смертної кари змінювались періодами численних страт чи раптовим поворотом до цієї міри покарання. Цей факт підриває впевненість у тому, що вищий рівень економічного і соціального розвитку повинен обов'язково відображатись в скороченні випадків застосування смертної кари.

По мірі усвідомлення світовим суспільством того факту, що зневажливе ставлення до людського життя це досить поширене явище,

яке реально загрожує самим основам цивілізованого суспільства, проблема смертної кари перестала бути тільки питанням внутрішньої юрисдикції держав і набула міжнародного значення.

Дослідження системи міжнародних норм, стандартів та гарантій, що утворюють правову основу інституту смертної кари, вивчення досвіду законотворчої, та практичної діяльності загальновізисних міжнародних організацій в галузі дотримання основних прав людини, проведення порівняльно-правового аналізу практики застосування виняткової міри покарання у різних країнах світу дозволили автору виявити деякі загальні тенденції та закономірності.

Протягом тривалого періоду міжнародне суспільство розробило й прийняло ряд міжнародно-правових норм, які містять мінімальні стандартні правила для держав, що зберігають у своїх правових системах смертну кару і застосовують її на практиці (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 1966р., його Другий факультативний протокол, 1989р., Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, 1950р., її Четвертий протокол, 1983р. та ін.). В решті-решт, ці, а також інші міжнародно-правові норми і стандарти, основна увага в яких відводиться поряд з проблемою конституційності смертної кари інституту процедурних гарантій при призначенні цієї міри покарання (право на справедливий судовий розгляд і на подачу апеляції, право на понилування, відсутність зворотної дії закону, призначення смертної кари тільки за вчинення особливо тяжких злочинів тощо), і визначають ту планку, нижче якої цивілізовані країни не повинні опускатись. Вони формують фундаментальну правову доктрину інституту смертної кари і утворюють реальний захисний механізм для осіб, які засуджуються до виняткової міри покарання.

Справа має такий вигляд, що єдиним правильним і об'єктивно обумовленим напрямком розвитку людського суспільства є його розвиток на шляху скасування смертної кари. Смертна кара має швидше символічне, ніж практичне значення. Застосування її є результат традиційних поглядів на те, що вона необхідна для підтримки за-

конності і правопорядку, а також як фактора, що стримує вчинення населенням злочинів. Однак, досвід країн, які усунули виняткову міру покарання, і нездатність держав, які виступають за її зберігання, надати переконливі докази її користі, вказує на те, що загальна тенденція повного скасування смертної кари, яку ми спостерігаємо в теперішній час у світі, набуває реального значення.

По-перше, в цивілізованих країнах скорочується число смертних страт. Це пояснюється обмеженням використання смертного вироку судовими органами, а також широким застосуванням виконавчою владою права помилування. По-друге, зростає коло злочинів, які передбачають можливість винесення смертних вироків. І, хоча в деяких країнах смертна кара передбачена за скоєння досить широкого спектру діянь (жестивідчення, застосування вогнепальної зброї і її незаконний обіг, злочини проти власності і т.п.), смертні вирок, як правило, виносяться тільки за вбивство при обтяжуючих обставинах. По-третє, скорочується коло осіб, яким можуть бути винесені смертні вирок. В більшості країн закон однозначно встановлює мінімальний вік - 18 років, до досягнення якого злочинці не може бути винесений вирок - смертна кара. Слід зазначити, що число осіб жіночої статі складає лише незначний відсоток загальної кількості осіб, засуджених до смертної кари, і в останній час помітно скорочується. По-четверте, має місце скасування смертної кари: за період з 1984р. по 1990 р. її скасували 11 країн (в 1979-1983рр. - всього 3 країни); 21 країна скасувала її de facto, тобто, не застосовує цю міру покарання на практиці протягом 10 і більше років. В теперішній час в середньому одна країна в рік скасовує смертну кару de jure.

В кінцевому рахунку приходимо до висновку, що більшість рішень про скасування смертної кари були обумовлені загальною спрямованістю кримінально-правової політики держав, орієнтованої на пріоритетність людського життя, а також даними, що свідчили про відсутність суттєвого впливу цієї міри покарання на загальний рівень злочинності. Вважаємо, що наявність або відсутність смерт-

ної кари в різних країнах світу, неоднакова практика її застосування, ступінь ефективності механізму процедурних гарантій при її призначенні обумовлюються перш за все станом соціально-політичних систем держав, розходженням в їх політичних курсах, різними рівнями культури і цивілізації, а також наявністю національних і релігійних особливостей в суспільному розвитку. Загальну тенденцію до незастосування смертної кари необхідно розглядати в контексті власних проблем кожної конкретної країни.

На думку автора, незалежно від того, як розглядати підтримку смертної кари зі сторони громадської думки - бажаної, реакційної або викликаній повною відсутністю розуміння, - факт того, що багато держав, які зберігають виняткову міру покарання в своїх правових системах і застосовують її на практиці, враховують суспільні позиції з цього питання, є безперечний, і з ним слід рахуватись.

Суспільна думка громадян нашої країни твердо закріпилась на підтримці смертної кари. Так, при проведенні опитування щодо проблем смертної кари (1050 респондентів) дисертант встановив, що більшість опитуваних (62%) висловили побажання, щоб виняткова міра покарання застосовувалася частіше, і схвалили її призначення за вчинення найбільш тяжких злочинів. Більша частина громадян (81%) впевнена в її превентивному впливові на осіб, схильних до злочинної діяльності, і достатньо високо (77%) оцінює її виховну роль серед населення в цілому. І тільки 46% громадян вважають, що смертна кара впливає відповідним чином особисто на них самих (на думку автора, ця цифра може свідчити про дійсну реальність "внеску" смертної кари в загальну превенцію). Як правило, більшість опитаних (53%) висловили сумнів у суттєвому впливі смертної кари на зниження кількості злочинів і на вирішення проблеми злочинності. Сприймаючи призначення смертної кари передусім як помсту за вчинений злочин (80%), все ж таки більша частина населення (71%) вважає неприпустимим публічний та видовищний характер страти. Як можливу альтернативу смертної кари більшість (79%) громадян розглядає застосування довічного позбавлення волі.

Практично всі опитувані (90%), в основному наміч уявлення про смертну кару з матеріалів преси і телебачення та розуміючи свою незначну поінформованість щодо цього, тим більш впевнені (78%), що законодавчі органи у питанні застосування виняткової міри покарання повинні притримуватися громадської думки. Факт залежності суспільних позицій від впливу різних факторів дійсності очевидний. Позиція відносно смертної кари - це не просто відгук на думку про злочинність чи досвід зіткнення з нею, а це аспект воєї загальної соціально-політичної ідеології та системи цінностей. Виявляється, що право на життя, яке проголошується Загальною декларацією прав людини й Конституцією України, не повинне залежати від думки більшості. Демократія - це не стільки "новгородське віче", де життєво важливі питання вирішуються за участі "широких прошарків населення", скільки делегування права вирішувати їх найбільш компетентним своїм представникам. Тим більше, що хоч як прибічники (81%), так і противники (17%) смертної кари висловлюють тверду впевненість у правоті своїх позицій, і ті й інші демонструють слабкі знання теоретичних основ самого питання і пов'язаних з ним проблем, а також організаційної сторони застосування цієї міри покарання. Ці суперечності ставлять під сумнів надійність суспільних позицій як основу для законодавчих змін.

В другій главі "Призначення і застосування виняткової міри покарання за законодавством України" смертна кара досліджується з позиції відповідності її загальним цілям покарання, аналізуються загальні начала її призначення і підстави заміни позбавленням волі, вивчається судова практика її застосування.

Судова практика України, сформувавшись у свій час на соціалістичній доктрині покарання, до цього часу при призначенні смертної кари традиційно посилається на неможливість досягнення мети психологічного впливу на суб'єкта ("його виправлення та перетворення, з урахуванням тяжкості вчиненого, неможливо навіть в умовах ізоляції від суспільства, і тому до нього слід застосовувати виняткову міру покарання"). Виявляється, що у смертній карі більше, ніж в іншій мірі покарання, виражена мета відплати. Це

чітко розуміють і самі засуджені до виняткової міри покарання: "Мені здається, що це очікування відплати набагато страшніше, ніж вона сама". Юридична практика відновилась тільки від послідовного проведення принципів відплати, а не від самої цієї мети. Збереження смертної кари підкреслює подвійність цілей кримінального карного права та кримінальної політики. Визнання за смертною карою мети - мети відплати - суперечить законодавчому формулюванню цілей покарання, основним положенням інституту правової демократичної держави і цілої системи соціальних цінностей суспільства. Висновок автора: єдиний спосіб подолання такої суперечності - повна відмова від смертної кари.

При дослідженні поставлених питань автор виходить з того, що незалежно від залишення законодавцем смертної кари за рамками системи кримінальних покарань (ст. 23 КК), вона є одним з каральних засобів кримінального правосуддя і повинна підлягати однаковій з ними оцінці: за одними загальними правилами та на основі загальних критеріїв (ст. 39 КК). В зв'язку з цим досліджуються основні положення загальної частини кримінального права щодо призначення покарання у вигляді смертної кари, аналізуються вимоги закону про врахування характеру та ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину і особи винного при призначенні судом виняткової міри покарання. У дисертації обґрунтовується положення, згідно з яким можливість застосування смертної кари повинна обмежуватися як колом злочинних вчинків, за які ця міра може бути призначена, так і колом осіб, до яких вона може бути застосована (ст. 24 КК).

Значне місце в цій главі відведено аналізу підстав призначення смертної кари. В результаті проведення теоретичних і практичних досліджень питань, що пов'язані з характером і ступенем суспільної небезпечності вчиненого злочину, з обставинами, що характеризують особу винного, і обставинами, що обтяжують його відповідальність, з додержанням меж покарання, що вказані в статтях КК, які передбачають відповідальність за тяжкі злочини, автором аргументується висновок про необхідність подальшого вдоскона-

лення інституту підстав призначення смертної кари. Критично осмислюється ситуація, коли деякі суди в Україні, обґрунтовуючи призначення смертної кари, наводять такі мотиви, як "тяжкість злочину", "особа винного", "з урахуванням всіх обставин справи", "тяжкість і небезпечність вчиненого злочину". Такі загальні послання не можуть бути визнані достатніми, тому що всі злочини, щодо яких допускається застосування смертної кари, є тяжкими і небезпечними, проте закон встановив за них і інші види покарання. Перегляд кола критеріїв і їх законодавча конкретизація щодо виняткової міри покарання будуть виправданими та зможуть сприяти усуненню тих труднощів, яких зазнає у цей час судова практика в розумінні змісту окремих критеріїв і їх співвідношення.

Спираючись на результати вивчення кримінальних справ і практики помилування в Україні, автор докладно проаналізував систему критеріїв звільнення від смертної кари і замінив її на позбавлення волі (обставини, що пом'якшують відповідальність, давність притягнення до кримінальної відповідальності і давність виконання обвинувального вироку, амністія та помилування засуджених до виняткової міри покарання), виніс ряд пропозицій, спрямованих на їх удосконалення. Крім того, вивчалась особлива група обставин (неповноліття злочинця, а також перебування жінки у стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку), при наявності яких закон прямо забороняє засудження до смертної кари таких осіб (ч.2 ст.24 КК). Виявляється, що питання, пов'язані з віком та статтю осіб, до яких не може бути застосована виняткова міра покарання, не є вичерпаними, продовжують бути дискусійними та винагають подальшого дослідження.

Проведений аналіз практики помилування в Україні автором було встановлено, що з числа всіх помилуваних в останні десять років засуджені до смертної кари за ст. 93 КК склали понад 90%, за інші злочини смертна кара застосовувалася дуже рідко, і тому клопотань таких осіб було незрівнянно менше. Питома вага і число помилуваних в Україні протягом ряду років були різноманітними. Так, у 1993р. питома вага помилуваних складала менше 3% (були поми-

лунані 3 із 101 засудженого до розстрілу). Зменшення чи збільшення в окремі роки числа засуджених до смертної кари (від 60 до 320), їх питомої ваги відносно всіх засуджених за злочини, за які законом була передбачена ця міра покарання (від 1,85% до 12,1%), а також питомої ваги помилюваних (від 2,6% до 18,9%) є в основному результатом змін у загальному спільному напрямку кримінальної політики держави і, як наслідок цього, в самій каральній практиці. Інститут помилювання і частота заміни смертної кари пов'язані з рядом серйозних проблем. Так, з одного боку, помилювання виконавчою владою може бути вирішенням проблеми надзвичайної суворості законодавства. Саме таким чином можна було б домогтися відміни смертної кари без того, щоб це було зафіксовано у законодавстві. Це дозволило б державній владі відмінити смертну кару в експериментальному порядку без перегляду закону. З іншого боку, при зловживанні помилюванням може бути серйозно підірваний авторитет судових органів.

У будь-якому випадку значення інституту помилювання, як гарантії захисту тих, хто засуджує до смертної кари, істотно, а багато недоліків недосконалої системи судового перегляду вироку можуть бути компенсовані ефективною системою помилювання з боку виконавчої влади.

З метою підсилення і поширення процесуальних гарантій законності та обґрунтованості застосування смертної кари автор висловлюється за введення у судову систему інституту суду присяжних і у вигляді його альтернативи - суду у розширеному складі професійних суддів та народних засідателів, з наданням підсудному права вибору суду. Судова практика з часом покаже, який з цих двох судів виявиться ефективнішим, частіше буде використовуватися та менше припускатиме помилок.

Проблема скасування смертної кари багато в чому ускладнюється і тим, що поки не знайдений прийнятний вид заміни цієї міри покарання, що був би в достатній мірі суворим та разом з тим гуманним. Автор, констатуючи факт об'єктивного існування пануючих уявлень про належну суворість покарання, які не дозволяють відно-

витися від смертної кари без заміни її на певний еквівалент, для обґрунтування доцільності введення інституту довічного позбавлення волі в Україні наводить ряд аргументів. Смертна кара - необоротне покарання, а довічне ув'язнення, виключаючи подібку необоротності, дає можливість у будь-який час виправити судову помилку. Саме це автор і розглядає як найсерйозніший аргумент в обґрунтуванні необхідності введення довічного ув'язнення.

З метою поглиблення розуміння складної природи смертної кари і отримання необхідного матеріалу для теоретичних висновків та практичних пропозицій проводився всебічний аналіз судової практики застосування смертної кари в Україні. Було встановлено, що рівень застосування смертної кари до кількості засуджених за злочини, за які могла бути застосована ця міра покарання, протягом останніх 20 років складав у середньому 5%. Незважаючи на послідовне зниження кількості засуджених до смертної кари (з 139 у 1986р. до 63 у 1988р.), дані наступних років вказують на переривання цієї тенденції. У загальній структурі застосування судами міри покарання смертна кара складала в середньому 0,09%, а з 1990р. цей показник став невинно збільшуватися. До смертної кари засуджувались в основному за вчинення двох категорій злочинів: проти життя та проти держави. При винесенні смертних вироків відносно осіб, що вчинили злочини цих категорій, відверто простежувалася певна стабільність. Вона проявлялася в тому, що до смертної кари засуджувався кожний другий, хто вчинив особливо небезпечний злочин проти держави, кожний третій, хто вчинив злочин, передбачений ст. 69 КК, і кожний четвертий, засуджений за ст. 93 КК (93% серед осіб, засуджених до смертної кари). Останнім часом стійке і послідовне збільшення кількості умисних вбивств обумовило зростання кількості смертних вироків (від 69 до 117 за період 1989-1993рр.). Серед засуджених до смертної кари переважно більшість складають особи з негативними соціально-суспільними установками. Виняткова міра покарання в основному застосовувалася чоловікам молодого і зрілого віку (18-30 років - кожний другий чи третій, тобто 54,3% складають особи молодого віку), що часто мали

раніше судимості (54%, тобто кожний другий: одну судимість - 26%, дві - 13%, три й більше - 15%) і ті, що вчинили цей злочин, як правило, у стані сп'яніння (73%). Смертна кара в останні декілька років призначалася судами тільки за закінчене умисне вбивство при обтяжувачих обставинах. Відзначається зростання в останні три роки числа винесених судами смертних вироків для ряду регіонів України (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська області та ін.). Виявляється, що помітне збільшення числа смертних вироків у цей час зумовлено рядом причин, у т.ч. стійким зростанням насильницьких злочинів проти особи.

Отримані та проаналізовані багатоаспектні кримінологічні й статистичні дані дозволили автореві констатувати, що судова практика застосування смертної кари в Україні відображала в кінцевому результаті стан соціально-економічних процесів суспільного розвитку, криміногенної обстановки в країні та перебувала під впливом загальносоюзного законодавства і його тенденцій.

Підсилення кримінально-правового примусу як засобу управління суспільством, що проявлялося у прийнятті відповідних багаточисленних законодавчих актів, негайно відбивалося на практиці застосування смертної кари у бік значного поширення її сфери. Вся судова статистика практики застосування смертної кари конструувалася таким чином, щоб, відбиваючи певні її дані, по можливості не вступати у протиріччя з офіційною кримінальною політикою держави, коли факти щодо неблагополучної динаміки злочинності та пов'язаної з нею тенденції посилення репресивних заходів стереотипно сприймалися як окремі та тимчасові, обумовлені негативними обставинами, і пояснювалися з традиційних позицій діалектичних суперечностей суспільного розвитку. В цьому неважко переконатися, аналізуючи статистичні дані про кількість засуджених до виняткової міри покарання з окремих видів злочинів. Так, у графі "Інші тяжкі злочини" об'єднувалися в загальні спільні показники дані про різних категоріях злочинів, а в графі "Особливо небезпечні злочини проти держави" вони не піддавалися постатейній розбивці. Крім того, дані про вік засуджених до смертної кари групувалися в та-

ких вікових межах ("18 і 24", "50 і старші"), що не дозволяли встановити фактичне застосування цієї міри покарання до осіб дуже молодого (18-21) і літнього (понад 60) віку. Автор, обгрунтовуючи це доказами, прийшов до висновку про назрілу необхідність створення багатоструктурної, що базується на єдиних науково-методичних принципах системи статистичного обліку практики застосування смертної кари в Україні з наступним дієвим контролем, об'єктивною оцінкою та науково-прикладним кримінологічним аналізом її даних.

Кожна епоха вносила свою точку зору на проблему смертної кари, але майже будь-яка державна влада намагалася зберегти цю міру покарання у своєму каральному механізмі, відстоюючи безумовне право використовувати її на свій розсуд. Визнаючи це право, автор вважав за необхідне в третій главі "Наукове прогнозування розвитку проблеми застосування смертної кари в сучасних умовах" дати винятковій мірі покарання соціально-моральну оцінку, проаналізувати наслідки її застосування, здійснити спробу довести, що в сучасній цивілізованій державі є тільки один шлях розвитку - в бік повного і остаточного скасування смертної кари.

При нинішньому рівні знань ми ще далекі від таких результатів досліджень, що науковим способом встановили б перевагу збереження чи скасування смертної кари. Дослідження можуть стати лише для того, щоб уявити деякі проблеми інституту смертної кари і підтвердити чи заперечувати корисність наслідків її застосування. Завдання даного дослідження було б спрощене, якби були ясні всі тенденції і вирішені всі моральні і утилітарні питання. Вони досі залишаються не вирішеними.

Автор вважає, що соціально-правове значення найсуворішого виду покарання полягає в тому, що воно відбиває правосвідомість суспільства. Це не стільки реакція на структуру та динаміку злочинності, скільки характеристика самого суспільства. Ця виняткова міра покарання - крайній жорстока та необоротна. Якби докази не приводила держава, виправдовуючи застосування смертної кари, якби б способи не використовувала для виконання цієї міри, проблема

смертної кари невід'ємна від проблеми прав людини. Смертна кара як міра, що підриває основні права людини, не може бути виправдана, навіть якщо вдасться довести, що вона створює унікальну ситуацію, коли задовольняється деяка важлива суспільна громадська потреба. Саме те, що нікому ще не вдалося продемонструвати особливої спроможності смертної кари задовольнити справді значну суспільну громадську потребу, й робить проблему смертної кари ще більш актуальною.

Застосування смертної кари зв'язане з рядом негативних впливів на суспільну громадську свідомість, витрати яких часом перевищують очікуваний позитивний результат. Існування смертної кари сприяє закріпленню у правовій та моральній свідомості відсталі моральні норми і знижує в цілому рівень правової та моральної культури суспільства. Усвідомлення того, що в державі існує і застосовується смертна кара, має негативний вплив на моральне здоров'я суспільства. Падіння суспільної громадської моралі з забуттям самооцінювання людини, як свідчить історія, нерідко супроводжується зростанням законодавчих приводів для смертної кари.

На думку автора, немає переконливих аргументів на користь твердження про те, що суспільство не в змозі знайти інших засобів, крім смертної кари, щоб висловити своє осудження скоєного злочину. Як свідчить досвід країн, де смертна кара була відмінена, достатньо суворе покарання, що узгоджується з міжнародними стандартами прав людини, спроможне цілком адекватно продемонструвати засудження суспільством конкретних злочинців. На відміну від смертної кари ці види покарання, не зв'язані з позбавленням засудженого життя, відбивають цінності суспільства, а не цінності вбивці. Смертна ж кара, у випадку її застосування, в певній мірі може викликати почуття жалю до злочинця і тим самим підриває авторитет закону. Позбавлення державою життя одного із своїх громадян не вирішує проблем жертви і її близьких. Коли ж таке покарання застосовується в рамках системи, неминуче не вільної від людських помилок і переконань, результатом стає не ут-

вердження справедливості, а відхід від неї. Смертна кара не захищає суспільство, а відволікає увагу від усвідомлення гострої необхідності розробити ефективні засоби захисту, що в той же час служило б зміцненню і розвитку поваги до прав і життя людини. Виконання виняткової міри створює видимість прийняття ефективних і невідкладних заходів. Відмова від смертної кари стане поштовхом для переорієнтації зусиль і правоохоронних органів, і всього суспільства на усунення причин правопорушень; відсутність смертної кари усуне ілюзію завершеності. Відміна смертної кари допоможе здійснити корінний поворот у політичній культурі народу на основі загальнолюдських цінностей гуманізму і демократії. Ідею обмеження масштабу застосування смертної кари і перетворення її у виключну міру покарання треба розглядати у контексті завдання її повної відміни.

Політичне рішення з питання про смертну кару повинно бути продиктоване не стільки міркуваннями застосування смертної кари, скільки ґрунтуватися на міркуваннях морального, соціологічного і гуманітарного плану, що виходять за межі таких досліджень. Якими б не були результати досліджень (а необхідність їх проведення не викликає у автора ніяких сумнівів), вони ніколи не зможуть бути достатнім обґрунтуванням для скасування чи збереження смертної кари. Не слід відкладати політичне рішення про скасування смертної кари у чеканні результатів досліджень в цій галузі. Автор даної роботи, переконаний і послідовний прибічник виключення смертної кари з життя людського суспільства, не приймає її ні в яких ситуаціях і вважає, що питання про скасування виняткової міри покарання в Україні повинне бути вирішене негайно. Застосування смертної кари в дальшому згубно відіб'ється не тільки на прогресі держави та суспільства, але і їх життєздатності в цілому.

У закінченні підводяться підсумки проведеної роботи та ністяться висновки про необхідність та доцільність поряд з отриманими результатами і сформованими пропозиціями, продовжити багатоглядне і міждисциплінарне дослідження проблем інституту

смертної кари.

Основні положення знайшли своє відображення в роботах:

1. Практика применения смертной казни в Украине за период с 1971 по 1991 годы // Проблемы борьбы зі злочинністю в Україні. - Київ: ін-т держ. і права АН України, 1992. 0.9 обл.-вид.арк.

2. Цели наказания и смертная казнь // Проблемы удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи. - Київ: РВВ Київськ. Ін-ту УАВС, 1994. 0.3 обл.-вид.арк.

3. Общественные позиции относительно применения смертной казни в Украине и причинные процессы, их обуславливающие // Здійснення процесу виконання покарання у вигляді позбавлення волі. - Київ: РВВ Київськ.ін-ту УАВС, 1994. 0.3 обл.-вид.арк.

O. Shevchenko. Capital Punishment (criminal law and criminological analysis).

Master Arts Thesis for science - degree Doctor of Law (qualification 12.00.08 - criminal law and criminology; labour corrective law).

Ukrainian Academy of Internal Affairs. - Kyiv, 1995.

Manuscript.

Criminal and criminological problems of the institute of capital punishment are studied in this thesis in system and correlation with international and historical, socio-political, socio-psychological and moral aspects of the problem. There are scientific conclusions and practical recommendations on the problem of further improvement of present criminal Ukraine's

legislation which regulates assignment and application of exclusive punishment. Concrete proposals aimed at restriction of application of exclusive punishment in Ukraine in the context of the task of its total abrogation also are submitted in the thesis.

Шевченко О.Т. Смертная казнь (уголовно-правовое и криминологическое исследование).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 - уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право.

Украинская академия внутренних дел. - Киев, 1995.

Рукопись.

В работе исследуются уголовно-правовые, криминологические вопросы института смертной казни в системе и в соотношении с историко - международным, социально-политическим, социолого-психологическим и нравственным аспектами проблемы. Формулируются выводы, разрабатываются практические рекомендации по дальнейшему совершенствованию действующего уголовного законодательства Украины, регламентирующего назначение и применение исключительной меры наказания. Выносятся конкретные предложения, направленные на ограничение применения смертной казни в Украине в контексте задачи ее полной отмены.

Підписано до друку 17.07.95. Формат 84X1081/32.
Папір офсетний. Гарнітура літературна. Друк
високий. Тираж 100 пр.

376590

